

Вже в часи “громадянської війни” на запорозьких, колишніх козацьких, землях гриміла слава Макса Черняка¹⁷⁶ – анархіста, сподвижника Батьки Махна, начальника махновської контррозвідки, махновського намісника м. Бердянська, керівника відомого Льови Задова.

Наприкінці цієї розвідки зазначимо, що пошук інформації про козаків Черняків триває і є ще далеким до завершення. Напевно, подальша евристична робота може дати вельми цікаві результати.

Igor Lyman

The Cossacks kin of Chernyaks in history of Ukraine, Russia, USA

The article is result of searching the information on the Ukrainian Cossacks kin of Chernyaks. The data on more than thirty Cossacks Chernnyaks are given.

УДК 94 (477) “17”

Геннадій Шпитальов

ПИТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ І ТАКТИКИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ПЕРІОДУ НОВОЇ СІЧІ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН XVIII ст. (закінчення¹⁷⁷)

У статті розглянуті особливості тактики запорозької флотилії, а також комплектування, озброєння і тактики тогочасних збройних формувань Османської імперії з якою вели боротьбу запорожці. З'ясовано, що у військовому мистецтві запорозького козацтва у XVIII ст., як і раніше, синтезувалися бойові традиції християнського і мусульманського світів для ефективного протистояння противнику.

У попередньому випуску ми розглянули організаційно-функціональну структуру, принципи комплектації, управління, озброєння і забезпечення Війська Запорозького Низового, а також тактику запорозької кінноти. Наразі ми розглянемо питання застосування запорожцями ручної вогнепальної зброї й артилерії, а також особливості тактики запорозької флотилії. Крім того, вважаємо доцільним з'ясувати особливості комплектування, озброєння і тактики тогочасних збройних формувань Османської імперії.

Впродовж усього XVIII ст. іррегулярні війська суттєво програвали регулярним, головним чином, у якості вогнепальної зброї.

Гладкоствольні ударно-кремінні (куркові) рушниці, які з'явилися наприкінці XVII ст. і перебували на озброєнні європейських армій до початку XIX століття, мали дальність стрільби 250-300 м, калібр – близько 10-20 мм, вагу – до 5 кг,

¹⁷⁶ Чоп В.М., Лиман І.І. “Вольный Бердянск”: місто в період анархістськогосоціального експерименту (1918 – 1921 рр.). – Запоріжжя РА “Тандем–У”, 2007.– 478 с.

¹⁷⁷ Початок у “Чорноморській минувшині”. – Одеса, 2007. – Вип.2. – С.35-49.

скорострільність – один постріл за хвилину і прицільність по груповій цілі – до 150 м. Найбільша ефективність вогню була на дистанціях 50-80 м. Заряджалися такі рушниці у XVIII столітті за допомогою паперових патронів. Кінець патрона треба було відкусити і насипати порох на полку замка, після чого, закривши замок, висипати заряд з кулею в отвір ствола і прибити заряд міцним ударом шомпола. У середині XVIII століття завдяки вдосконаленню патронного заряджання і початку застосування залізних шомполів, скорострільність рушниць регулярних підрозділів збільшилась до 4-5 пострілів за хвилину. У цей же час почали поширюватися рушниці з вигнутими прикладами і нарізними стволами, що дозволяло вести прицільний вогонь¹⁷⁸.

Зважаючи на те, що козаки мали рушниці різних зразків і калібрів, в отвір ствола кожної рушниці або пістоля треба було сипати різну кількість пороху і вкладати відповідну калібру кулю. Якщо ж куля була меншою за отвір ствола, її мали загортати в конопляне прядиво або паклю, а вже потім забивати в рушницю. На це витрачалося багато часу. Через це козаки (як піхотинці, так і кавалеристи) мали компенсувати цей недолік збільшенням кількості зброї кожного окремого бійця, що мало підвищувати вогневу міць підрозділів.

В артилерійській справі Запорозького війська також було помітне відставання. Розглянемо це питання в контексті розвитку російської артилерії.

Слід зазначити, що у досліджуваній нами період гармати заряджалися картузним способом. Картуз являв собою мішок, в якому знаходився бойовий заряд, піддон, ядро або картеч. Картузне заряджання було двох видів – унітарне і роздільне. При комплектації унітарного заряду в мішок клалась відповідна калібру кількість пороху і заряд картечі. Роздільне зарядження передбачало лише картуз з порохом і піддоном, оскільки для кожного окремого пострілу потрібна була відповідна кількість пороху, щоб не спалювати зайвого й прицільно вражати супротивника на кожній окремо взятій дистанції. Бойові заряди поділялись на повні і малі. Вага бойового заряду залежала від ваги ядра або картечі. Ядра, гранати і бомби подавались в отвір ствола окремо. Картузи для бойових зарядів виготовлялися з вовни, яка під час пострілу згорала і не залишала тліючих залишків. Запалювався бойовий заряд за допомогою тліючого фітиля або спеціальної запалювальної свічки¹⁷⁹.

¹⁷⁸ Жилин П.А. История военного искусства. – М., 1986. – С. 33; Шокарев Ю.В. Ручное огнестрельное оружие русской армии XVIII века // Исторический музей.Труды. – Вып.59. – М., 1987. – С. 18-50; Шпитальов Г.Г. Традиції військового мистецтва запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах XVIII століття // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції “Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури”. – Запоріжжя, 1997. – С. 152-158.

¹⁷⁹ Агренич А.А. От камня до современного снаряда. – М., 1954. – С. 49-51.

Артилерія російської армії, починаючи з 20-х рр. XVIII ст., мала найсучасніші гармати і була кращою в Європі. Гармати могли бити снарядами (ядрами, бомбами) на дистанцію 1500 – 2000 м. Найбільш ефективний вогонь снарядами гармати вели на дистанцію 250 м, а картечю (і брандкугелями на флоті) – до 150 м. Похідний бойовий запас кожної армійської гармати становив 120 снарядів і 30 картузів картечі¹⁸⁰. У 1758 р. в російській армії головним засобом знищення живої сили супротивника стали розривні снаряди (гранати) польової артилерії, яку складали 8-фунтові “єдинороги” з еліпсоподібними по горизонталі отворами ствола й 10-фунтові та 12-фунтові довгі гаубиці з конічними каморами (могли бити на 4000 м)¹⁸¹. Однак це нововведення не торкнулося артилерії козацьких формувань, гармати яких були здебільшого 3-фунтовими. На Запорозжжі гармати більших калібрів були старого зразка і різнилися за системами. Тому січові артилеристи продовжували застосовувати лише ядра і картеч. За своєю якістю запорозькі гармати скоріше були не зброєю, а військовими клейнодами. Траплялося, що під час боїв ці гармати розривалися. Для виконання запорожцями військових операцій російська сторона передавала Кошу гармати (зазвичай найгірші) із найближчих до Січі російських фортець.

Фальконети, які становили більшу частину артилерії Війська Запорозького Низового, були знаряддями ближнього бою і могли ефективно вражати супротивника на відстані до 50 м на суші (з лафета) і на 25 м на воді (з вертлюги, що кріпилась на човні). У 1770 р. військовий старшина Данило Третяк, який очолював запорозьку флотилію, у рапорті, поданому до Січового Коша, просив прислати для операцій на суші дві 6-фунтові гармати, “бо без таких гармат нам вкрай скрутно; наявні ж у нас гармати дуже близько підпускають приступ неприятельський”¹⁸².

У піхотних і кавалерійських з'єднаннях російської армії фальконети являли собою полкову (легку) артилерію і використовувалися лише для відбиття атак супротивника, здебільшого по кутах піхотного каре, на валах табору або поміж возами вагенбургу. (Кожен регулярний піхотний полк російської армії мав дві 3-фунтові гармати і чотири 6-фунтові мортири, а кавалерійський полк – одну 3-фунтову гармату і дві 6-фунтові мортири. Згодом у полках число 3-фунтових гармат подвоїли, а мортири залишилися лише в облоговій артилерії). Через малий калібр вогнем полкової 3-фунтової артилерії неможливо було маневрувати, і тому російське командування не надавало їй значення у полі.

¹⁸⁰ Коробков Н. Семилетняя война. Действия России с 1756 по 1762 год. – М., 1940. – С. 73.

¹⁸¹ Там само. – С. 74-75.

¹⁸² ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 130.

Озброєння запорозьких човнів саме фальконетами пояснюється тим, що за відсутності палуби на запорозьких “дубах” застосування важких польових гармат було практично неможливим. Для цього потрібно було б повністю переобладнати човен і значно зменшити чисельність команди через велику вагу боєзапасу, який неодмінно мав становити 100 ядер і 30 зарядів картечі¹⁸³. Та й сама лише 8-фунтова гармата без лафета важила 1,5 т¹⁸⁴. Як видно із січових документів 1770 – 1773 рр., важкі гармати на запорозьких “дубах” лише перевозили, а стрільбу вели з берега (на човні відкат гармати після пострілу був би руйнівним). До того ж за умов обмеженого простору на безпалубному запорозькому човні перезарядити або перенацілити в інший бік 6-фунтову гармату було просто неможливо. У свою чергу на російських і турецьких палубних плавзасобах можна було встановлювати будь-які гармати. Однопалубні бригаанти, галери, кончебаси і окремі дубель-шлюпки могли мати на своєму озброєнні важкі гармати і мортири.

Аналіз архівних документів (рапортів, звітів, промеморій, журналів, цидул) Війська Запорозького Низового і російської армії дозволяє стверджувати, що, маючи недостатнє артилерійське озброєння (один фальконет на один човен), запорозька флотилія поступалася турецьким суднам у вогневій міці, проте перевага професіоналізму запорозьких артилеристів і, насамперед, стрільців урівноважувала цей недолік. Запорозькі піхотинці під час дій на човнах робили ставку на рушничний вогонь (3-5 рушниць на козака). Причиною великої кількості рушниць у поході, як зазначалося раніше, є різноманітність зразків і калібрів. За браком гармат запорожці широко застосовували гаківниці (довгі крупнокаліберні рушници), які, на відміну від фальконетів, дозволяли прицільно вражати ціль на значній відстані.

Реконструкція бойових дій запорозької флотилії 1735-1739 і 1769-1774 рр. дозволяє відтворити техніку бою запорозьких піхотинців на човнах. Так, техніка бою запорозьких піхотинців на човнах полягала у тому, щоб якнайшвидше зблизитися із супротивником на дистанцію ураження вогнем і, використовуючи перевагу в кількості вогнепальної зброї, примусити останнього здатися або рятуватися втечею.

Оскільки фальконети були знаряддям ближнього бою, то козаки мали можливість вражати супротивника лише під час самого наближення (з відстані 10-30 м). Як правило, запорозькі артилеристи спершу цілили в район ватерлінії. Ядро розбивало обидва борти судна і вода, потрапляючи всередину, зчиняла паніку

---

¹⁸³ Там само. – Спр.285, ч.2 – Арк. 120.

¹⁸⁴ Лещинский Л.М. Военные победы и полководцы русского народа.–М., 1959.–С. 17.

серед супротивника. Другий постріл давався картеччю по кормі (де знаходився капітан і керманіч). Однак все залежало від ситуації.

Рушничний вогонь вівся з носової частини судна десятима-двадцятьма стрільцями. Решта команди була задіяна на веслах для максимального збільшення швидкості. Незначна кількість стрільців пояснюється тим, що тогочасний димний порох застилав керманічу човна видимість. Використовуючи заряджені рушніці гребців, кожен стрілець робив 15-20 прицільних пострілів за хвилину. Перезарядження рушниць у ході бою було доцільним лише при обороні або приготуванні до повторної атаки.

У разі атакування судна, за розмірами рівного запорозькому “дубу”, щільність вогню становила 12-15 куль на один кв.м фронту за хвилину. У разі, якщо п’ять дубів атакували галеру (довжина 40-50 м), щільність рушничного вогню становила 25-30 куль на один кв.м фронту за хвилину. Тривалість такого вогню з розрахунку три рушніці на кожного члена екіпажу човна становила близько однієї хвилини. Але цього часу було досить, щоб, підходячи до ворожого судна, подавити вогневий опір супротивника і зчепитись бортами, після чого гребці кидались на абордаж з холодною зброєю. У разі, якщо з човна вогонь одночасно вели 35-40 козаків, щільність вогню збільшувалась більш ніж удвічі, і вогонь тривав без перезарядження близько 30 секунд, чого для досягнення мети бою було цілком достатньо. Під час боїв із запорозькими човнами турки неодмінно мали нести величезні втрати, адже борти суден з відстані 25-50 м прошивалися кулями наскрізь. Як правило, запорожці зосереджували вогонь по кормовій частині судна супротивника, щоб те втратити управління. Стрільба ядрами була доцільною у тому разі, якщо козаки не мали наміру заволодіти атакованим судном¹⁸⁵.

Таким чином, головними елементами тактики запорозьких човнових команд були: 1) максимальне збільшення швидкості човна під час бою за рахунок збільшення числа гребців; 2) безперервне ведення вогню з носової частини човна декількома стрільцями з рушниць усього екіпажу, насамперед, по кормовій частині судна супротивника; 3) гарматний вогонь по борту судна супротивника при зближенні; 4) стрімкий абордажний бій холодною зброєю; 5) вихід з бою під прикриттям артилерійського і рушничного вогню частини команди, не задіяної на веслах. У ході боротьби з переважаючими силами супротивника на воді головною умовою успіху була швидкоплинність бою. Недостатня вогнева міць

¹⁸⁵ Шпитальов Г.Г. Запорозька флотилія в період російсько-турецької війни 1768 – 1774 років // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.4. – Запоріжжя, 1999. – С. 134-143; Шпитальов Г.Г. Бойові дії запорозьких човнів у складі Дніпровської військової флотилії під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. //Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т.7. – С. 92 – 101.

компенсувалася постійним маневруванням, використанням природних прикриттів, нічної темряви, туману. Характерною рисою тактики запорозьких човнових команд була скритність пересування і раптовість атаки, а головним прийомом – засідка.

Стосовно ведення бойових дій запорозькою піхотою на човнах гребної флотилії, треба зазначити, що вони на той час цілком відповідали тактиці європейської морської піхоти. Так, в Росії морська піхота з'явилася у 1702 р. У штатних розкладах піхотних полків існували команди гребних суден. З 1705 р. з'явилися і полки морської піхоти. Правила дій морських піхотинців на човнах були визначені Морським уставом. Тактика бою на галерах і човнах зводилась до нетривалого рушнично-гарматного обстрілу з короткої дистанції й абордажу¹⁸⁶. За запорозькою піхотою усі знавці воєнної справи того часу визнавали першість у такій тактиці. Так, в ордері генерал-аншефа П.Рум'янцева від 15 червня 1769 р. до кошового отамана Петра Калнишевського стосовно оборони Січі від можливого нападу турецько-татарських військ говорилося, що запорозька піхота супротивника (турків) сама у змозі відігнати і примусити змінити свої наміри, “маючи краще над ним мистецтво як на воді, а особливо на суші”¹⁸⁷.

Щоб зрозуміти принципи воєнного мистецтва запорозького козацтва в боротьбі з турецько-татарськими військами розглянемо устрій і тактику збройних формувань Османської імперії середини XVIII ст.

Упродовж XVI–XVIII ст. Османська імперія не мала регулярної армії. Порівняно з європейськими арміями, турецькі війська являли собою ополчення. Збройні сили Порти складались з двох основних категорій: постійного війська (яничарська піхота й артилерія) та феодалної кінноти – спагів (сипахів), а також військ окремих пашів і правителів васальних держав. Крім того, на початку війни кожен мусульманин, здатний носити зброю, був зобов'язаний вступити до лав армії. До армії скликались добровольці з усякого роду занять і промислів людей, які не мали ніякої науки і практики у військовому ремеслі. Кожен за бажанням і згідно зі своїм майновим станом служив піхотинцем або вершником. Дисципліна в армії була дуже слабкою. З приходом осені значна частина ополченців розпускалась, а найчастіше самовільно розходилась по домівках. Погана організація постачання та нерегулярна платня підривали дисципліну і посилювали дезертирство¹⁸⁸.

¹⁸⁶ Камалов Х.Х., Носов И.В., Сорокин И.П. Морская пехота. – М., 1957. – С. 5-11.

¹⁸⁷ ЦДІАУК. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 7.

¹⁸⁸ Рассказ Ресми-эфенди, оттоманского министра иностранных дел, о Семилетней борьбе Турции с Россией (1769-1776) /Пер. с турец. //Библиотека для чтения. – Т.124. – С.Пб., 1854. – С.46-128; Игнатъев Н. Взгляд на постепенные изменения в образе действий русских против турок. – С.Пб., 1852. – С.3; Клокман Ю.Р. Фельдмаршал П.Румянцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 годов. – М., 1951. – С. 46.

Кращою частиною турецької армії залишалась яничарська піхота. Упродовж XVIII ст. яничарський корпус відрізнявся одноманітністю озброєння: мушкет, пістоль, ятаган і кинджал. На озброєнні яничарів були довгі рушниці з присошками і дерев'яними шомполами. Швидко зарядити таку рушницю не було жодної можливості. Хоча кулі летіли на значну відстань, проте в більшості випадків посилались "на вдачу" і завдавали супротивнику незначної шкоди. Через це яничари віддавали перевагу ятаганам і під час боїв намагались щонайшвидше зблизитись з супротивником для ближнього бою¹⁸⁹.

З кінця XVII ст. принцип комплектування яничарського корпусу почав порушуватись. До лав яничар стали записуватись одружені мусульмани, які бажали користуватись привілеями яничарського звання лише для того, щоб забезпечити собі особисту та майнову безпеку і вільно вести торгівлю¹⁹⁰. Тісний зв'язок з цивільними умовами життя та поєднання з воєнною службою інших занять розхитало дисципліну яничарського корпусу і привело до відчутного зниження боєздатності. Якщо проводити аналогії, то у XVIII ст. яничари являли собою військово-формування за бойовими якостями подібно до російських стрільців XVI – XVII ст.

Турецька кіннота була озброєна, головним чином, холодною зброєю (шаблі, дротики, луки і стріли, списи, тесаки тощо). Із захисних обладунків заможних вершників – улuffedжів, які у бою завжди складали першу шеренгу бойового строю спагів, зберігалися щити, кюяки (комбінований панцир з метелевих пластин і кольчужних кілець), бутурлики (обладунки для ніг вершника), наручі, а на головах місьюрки чи ерихонки з металевими або кольчужними масками. Коні улuffedжів також були захищені обладунками. Ручна вогнепальна зброя в турецькій кінноті застосовувалась рідко¹⁹¹.

Порівняно з арміями європейських країн, де найбільшого розвитку набув важкий тип кінноти, турецька кіннота була легка і рухлива, відзначалася швидкістю і стрімкістю дій. В одиночному бою легкоозброєний спаг, який сидів на коротких стременах (колiна майже на рівні живота), мав перевагу над європейським, оскільки і після падіння з вбитого або пораненого коня завжди зіскакував на ноги і продовжував атакувати. Але турецька кіннота не могла наносити удари по супротивнику у зімкнутому строю, не

¹⁸⁹ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 гг.: В 2 т. – Т.1: Первые три года войны. – С.Пб., 1906. – С. 91-92; Клокман Ю.Р. Фельдмаршал П. Румянцев в период русско-турецкой войны 1768–1774 гг. – С. 47.

¹⁹⁰ Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. – С. 48; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи/Пер. с франц.: В 2 т. – Т.1. – С.Пб., 1737. – С. 5-6.

¹⁹¹ Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи.– С. 29-30; Нолан. История и тактика кавалерии/ Пер. с англ. – С.Пб., 1871.С. 27.

знала лінійної тактики, регулярної європейської кінноти. Регулярна кіннота не витримувала удару турецької лише у тому разі, коли вела вогонь строем з коня і дозволяла себе атакувати¹⁹².

Головний же принцип тактики турецької кінноти полягав у тому, щоб розладнати лави супротивника, порушити зв'язок та управління і примусити останнього битися у загальній масі. Під час атаки турецькі вершники кидались в атаку на прямо перед собою стоячий фронт супротивника, закриваючи собою можливість діяти піхоті і артилерії. (Кіннота і піхота турецької армії завжди діяли окремо). Під час бою головним завданням турецької кінноти був розрив фронту супротивника для того, щоб, розбившись на невеликі групи, знищувати останнього холодною зброєю. У разі необхідності, вершники саджали позаду себе піхотинців і перевозили на потрібну позицію¹⁹³.

У війнах з європейськими державами турецький уряд повною мірою задіював молдовське і волоське ополчення. Здавна кожен волох чи молдаван виступав у похід, маючи двох-трьох коней. Сідла на конях були без стремен і без лук. Ніяких захисних обладунків вершники не мали. Озброєння складалося з рушниці, пістолів, короткої шаблі, списа і дротиків. У найбідніших ополченців залишалися на озброєнні лук і стріли¹⁹⁴. Спосіб ведення бойових дій був подібним козацькому.

Окремо зупинимось на кінноті Кримського ханства.

Російський генералітет не вважав татарську (ногайську) кінноту серйозною силою. Так, у 1770 р. в настанові генерал-аншефа П.Паніна солдатам і офіцерам своєї армії говорилося, що татари не навчені “жодному регулярству” і покорі своїм начальникам, не мають вогнепальної зброї, а також і холодна зброя їх, особливо у зимовий період, не може завдати серйозної шкоди, бо наконечники їхніх стріл у більшості випадків кістяні, а списи являють собою дерев'яні ратища, загострені на вогні, й усе це воїнство не що інше, як “юрба дурних мужиків на слабких і зморених конях, здатна лише сільських баб лякати та маєток пограбувати, тремтячи від зустрічі з добре озброєними кавалеристами”¹⁹⁵. І справді, шаблю, рушницю і пістолі мали лише

¹⁹² Клокман Ю.Р. Фельдмаршал Румянцев в период русско-турецкой войны 1768 – 1774 гг. – С. 49; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С.Пб., 1737. – С. 51-78; Нолан. История и тактика кавалерии.– С. 28; Петров А.Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русскаго военного искусства. – В 2 т. – Т.1: Война 1769 – 1774 гг. – С.Пб., 1893. – С. 45.

¹⁹³ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 гг.– С. 70-72; Ибрагим-эфенди, муттеферик. Изображение тактики или искусной образ войск установления/Пер. с турец. – С.Пб., 1777. – С. 88-92; Нолан. История и тактика кавалерии. – С. 27-28.

¹⁹⁴ Тараторин В.В. Конница на войне. История кавалерии с древнейших времён до эпохи наполеоновских войн. – Минск, 1999. – С. 292.

¹⁹⁵ Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Кн.3. – С.Пб., 1891. – Приложения, С. 40.

заможні татари. Більшість війська була озброєна луком, двома десятками стріл і списом. Коні не мали підков, а сідла – стремен, що знижувало ударну міць татарських підрозділів під час атаки. На повному скаку татарський лучник вражав ціль на 100 кроків без промаху. Дугою татарські стріли летіли до 500 м (удвічі далі ніж кулі, випущені по фронту супротивника з гладкоствольних рушниць). Незважаючи на низький рівень озброєння, татарська кіннота була мобільною і найбільш пристосованою для дій у степу. Кожен татарський воїн у поході мав трьох коней, які відрізнялися своєю витривалістю і легко долали 30-40 верст без відпочинку. За день орда долала 70-100 верст. Виконуючи бойову службу, воїн міг чотири доби нічого не їсти і не спати. Їжею для татар було борошно, змішане зі свіжою кінською кров'ю, і м'ясо ослаблених або поранених коней¹⁹⁶.

У воєнні походи ходили, головним чином, ногайці. Кримчаки склали зовсім незначну частину війська і замість особистої участі у поході вносили в ханську казну гроші. За кількістю учасників походи поділялись на три види: великий (сефері) здійснювався під проводом хана –брало участь до 100 000 воїнів; середній (чапулі) – до 50 000 вершників, очолюваних одним із беїв; малий (бешбаш) – до 10000 вершників, очолюваних мурзою¹⁹⁷.

Упродовж декількох століть тактика татар практично не зазнала змін. У ході бою татари намагалися за допомогою чисельної переваги оточити супротивника і примусити його здатися в полон. Головним елементом татарської тактики був удаваний відступ, під час якого вершники несподівано для супротивника розвертали коней, пускали в переслідувачів хмари стріл, а потім атакували розладнані ряди¹⁹⁸. Татарські вершники могли шикуватися в ряди і атакувати лавою. Але татарська кіннота не могла бути ударною силою у відкритому бою. Незвиклі до гарматної і рушничної стрільби коні після першого ж залпу регулярного супротивника осідали від переляку. Це призводило до “збиття” татарської лави практично за декілька десятків кроків до ворожого фронту. В цей час татарське військо було безпорадним і зазнавало великих втрат як від вогню, так і від кавалерійського удару супротивника. (У тактиці регулярної кавалерії того часу практикувався залп першою шеренгою з коня, з подальшою шабельною атакою з місця). Тому функціями татарської кінноти в турецькій армії була розвідка і переслідування. Під час баталій татари атакували лише окремі кавалерійські загони: оточували їх з усіх боків і, закидаючи

¹⁹⁶ С.Е. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 года на Новую Сербию // Киевская старина. – К., 1883. – Кн.7. – С. 162; Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1991. – С. 23.

¹⁹⁷ Возгин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992. – С. 159-162.

¹⁹⁸ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736 – 1739 гг. – С. 104.

стрілами, давили своєю масою. Регулярні війська у ході бою з татарами могли лише відкинути їх вогнем або тимчасово витіснити з певної місцевості. Переслідувати ж татар могли лише легкі іррегулярні війська.

Командування Османської імперії значне місце відводило діям своєї кінноти, яка у будь-який час готова чинити набіги на ворожу територію, грабуючи і спустошуючи області, міста та селища і, не даючи супротивнику спокою, відбирати у нього засоби до відновлення своїх втрат, перехоплювати конвої і робити прикордонні області непридатними до воєнних приготувань на наступний рік. Командувачам армій ставилося в обов'язок уникати генерального бою, постійно непокоячи супротивника, віддаляти його від лісів, рік і селищ подалі у степ на відкриту місцевість, стомлюючи і перерізаючи комунікації¹⁹⁹.

У битвах турецьке військо завжди проводило удари з великим запалом, для того щоб регулярні війська не встигли завдати шкоди вогнем. Виходячи з попереднього досвіду у боротьбі з європейськими арміями, турки помітили, що солдати у першій лінії, будучи охоплені жахом від крику і стрімких дій мусульман, "у замішанні від небезпеки, тремтячими руками стріляють, а потім перебувають в заціпенінні і, випускаючи рушниці з рук своїх, подаються у тил, лишившись відчуттів"²⁰⁰. У той же час регулярні та іррегулярні війська росіян, як і західноєвропейські армії, мали безперечну перевагу над мусульманами в озброєнні, організації і дисципліні. З огляду на це, для досягнення перемоги у турків залишався лише один засіб – несподівано напасти на супротивника під час походу, відпочинку або на початку облаштування табору, щоб не дати супротивнику часу зачинитися у Вагенбурзі²⁰¹.

Торкаючись турецької тактики, П.Панін відмічав, що бойовий порядок турецької армії не такий, щоб вражати супротивника рушничним вогнем, бо шикуються піхота у занадто товстий фронт, з якого крім передніх трьох шеренг без убивства своїх же людей з рушниць стріляти ніяким чином не можна, через що турки мають звичай з товстих своїх куп вистріливши вгору для одного лише звуку, кидати рушниці на ремінь за плече, і, вихопивши з піхов шаблі і кинджали, бігти прямо на фронт супротивника з жахливим криком, розраховуючи на те, щоб останній коливанням від переляку втратив ряди і шеренги. Достатньо було дозволити туркам прорвати каре лише в одному місці, як це неодмінно вело до знищення всього підрозділу²⁰².

Суттєвими недоліками бойових якостей турецького війська було те, що під час бою воїни залишали свої місця для пограбування вбитих

¹⁹⁹ Ибрагим-эфенди, муттеферик. Изображение тактики. – С. 89-93.

²⁰⁰ Там само. – С. 90.

²⁰¹ Там само. – С. 86-87.

²⁰² Масловский Д.Ф.Русская армия в Семилетнюю войну.– Кн.3.–С.37-38, 41, приложения.

супротивників чи то відрізання у них голів (за що отримували грошову винагороду), а також виносили своїх вбитих і поранених (на кожного вбитого і пораненого припадало декілька чоловік). Крім того, мусульмани часто перед боєм “для запалу” вживали опіум і будь-яка несподіванка призводила до паніки і втечі з поля цілого підрозділу²⁰³.

Туреччина мала величезний артилерійський парк, більша частина якого складалась з гармат фортечної артилерії, яка була найбільш відсталим видом артилерії в Європі. Поряд з чавунними ядрами у польовій артилерії застосовували кам'яні (а то і просто каміння), а гармати відрізнялись великою різноманітністю зразків і калібрів, були малорухливими та не могли маневрувати²⁰⁴. Так, у битві під Ставучанами в 1739 р. турки, випустивши 100 зарядів, вбили одного коня з обозу росіян, а за весь час битви росіяни втратили від вогню супротивника лише 13 чоловік²⁰⁵. У 1770 р. П.Панін стосовно турецької артилерії писав: “каноніри їх з таким невмінням, що зовсім не мають способу гармати свої по супротивнику націлювати, як і в різні боки розвертати, від чого гармати їх, через дуже рідке розвертання в різні боки і без постійного націлювання, стріляють по одному і тому ж місцю, по якому і починають, і дуже мало, або так би мовити, майже ніякої шкоди супротивнику не роблять”²⁰⁶. Турецька полкова (легка) артилерія, більша частина якої була безлафетною й усановлювалась на верблюдах, у реальних бойових умовах взагалі була обузою для армії, бо такі гармати неможливо було швидко заряджати, а тим більше, вести з них прицільний вогонь²⁰⁷.

Турецький флот у XVIII ст. складався з величезної кількості вітрильників і гребних суден. Проте переважна більшість плавзасобів не була пристосована для бойових дій. Турецькі екіпажі складались здебільшого з випадкових людей, призваних на службу лише з початком війни. Новоприбулі часто були зовсім далекі від воєнно-морської справи. Частина з них тікала з кораблів у першому ж порту. На судах постійними особами були лише капітан та його помічники. Досвідчені матроси були людьми тимчасовими і переходили з судна на судно у пошуках кращих умов. Упродовж XVIII ст. на турецьких воєнних гребних судах праця невільників вже майже не застосовувалась. Веслярами були греки, волохи, молдавани і болгари, які відбували військову повинність у воєнний час. Головна функція турецького флоту зводилась до перевезення армійських вантажів і живої сили для підкріплення гарнізонів прибережних фортець. Нестача вітрильників в акваторії Чорного моря компенсувалась

²⁰³ Петров А.Н. Влияние турецких войн с половины прошлого столетия на развитие русского военного искусства. – С. 29, 32.

²⁰⁴ Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С. 13-20.

²⁰⁵ Баиов А. Документы, относящиеся к войне России с Турцией 1736 – 1739 гг. Приложение ко второму тому исторической монографии // Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Кампания 1739 года. – С.Пб., 1906. – С. 229, 232.

²⁰⁶ Масловский Д.Ф. Русская армия в Семилетнюю войну. – Кн.3. – Приложения, С. 40.

²⁰⁷ Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С.23, 60, 104.

гребними суднами. Суттєву частину турецького флоту становили піратські кораблі мусульман Південного Середземномор'я, які могли покинути ескадру у разі реальної небезпеки з боку супротивника. До того ж на кораблях не було достатньої кількості досвідчених канонірів. У ході бою ядра часто трошили свої ж судна²⁰⁸.

Суттєву роль відігравав той факт, що населення Османської імперії, меншість якого становили турки, не хотіло брати участь у збройних змаганнях Росії і Порту. До того ж християнське населення Османської імперії підтримувало дії Росії. Молдавани, волохи, болгари, греки та серби, які відбували службу на турецькому флоті, не виявляли великого ентузіазму на військовій службі, а в ряді випадків добровільно переходили на бік росіян і воювали проти турків. У свою чергу мусульмани балканських областей, яких під загрозою смерті гнали на війну, у ході боїв шукали порятунку у втечі. Туркам погану послугу робив східний менталітет, який складався з двох яскраво виражених особливостей: з одного боку – це самовпевненість, завзяття і агресивність під час першого натиску; і з другого – розгубленість і паніка у разі невдачі або несподіваної зміни ситуації. Достатньо було поселити паніку в незначній частині загону або ескадри, як паніка охоплювала всю масу. Саме цим і можна пояснити те, що турки і татари рятувалися втечею від набагато меншого за чисельністю супротивника. Отже, успіх запорожців у боях з таким неорганізованим супротивником був цілком закономірним.

Армію Османської імперії неможливо було перемогти в одній або декількох битвах, оскільки у разі тактичного успіху супротивника турки і татари відразу ж залишали поле бою. Особливістю бойових дій російської армії 1771-1774 рр. був відхід від ставки на генеральні битви. Знищення живої сили і нанесення матеріальних збитків з обох боків відбувалося під час "малої" війни. А оскільки запорожцям була добре відома місцевість театру бойових дій, звичаї і мова супротивника, то у ході розвідувально-диверсійних пошуків і влаштування засідок їм не було рівних. Саме цим бойовий досвід запорожців був цінним для росіян.

Таким чином, спосіб бойових дій запорозького козацтва періоду Нової Січі повністю відповідав завданням збройних сил Російської імперії в боротьбі з турецькою армією, а також військовій теорії і практиці Європи. Ефективність тактики запорозьких козаків як на суші, так і на воді пов'язана зі знанням організації і військових традицій супротивника. Саме тому у військовому мистецтві запорозького козацтва в досліджуваній нами період продовжувались синтезуватися бойові традиції християнського і мусульманського світів.

Gennadiy Shpytal'ov

---

²⁰⁸ Баиов А. Русская армия в царствование Анны Иоанновны. Война России с Турцией 1736–1739 гг.–С.105; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.1. – С. 107; Марсильи. Военное состояние Оттоманской империи. – Т.2. – С. 126.

The problem of military organization and tactic Zaporozhian the Cossaks during the Nova (New) Sich' period in Russian-Turkish Wars in XVIII century context (ending)

In the article it is considered the features of tactic of zaporozcoi flotilla in XVIII c. and also there are the analysis of completing, armament and tacticians of the armed formations in Osmans Empire of that time against which Zaporozhian Cossacks conducted the fight. It was found out, that in military art of Zaporozcogo the Cossacks in the XVIII c., as well as before battle traditions were synthesized on the base of Christian and Moslem experience for effective opposition to the opponent.

УДК 94 (477.74)

Олександр Серета

ХАНСЬКА УКРАЇНА В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СТРУКТУРІ СІЛІСТРИНСЬКО-ОЧАКІВСЬКОГО ЕЯЛЕТУ

В статті на основі архівних і друківаних османсько-турецьких і російських документів показана адміністративно-управлінська структура північних земель Буго-Дністровського межиріччя у XVIII ст. З'ясовано, що крім централізованого османського управління і адміністративно-територіального поділу на каза і санджаки, виокремлювалися декілька фіскально-адміністративних округів (voynodalik, mukataa) під юрисдикцією Кримського ханства. Однією з таких територій була Ханська Україна, створена на етнічно-релігійній основі з виразною християнською домінантою.

Сілістринсько-Очаківській еялет, як одна з європейських провінцій Османської імперії, на кінець XVII – початок XVIII ст. в своєму внутрішньому територіальному поділі являла собою розгалужену систему адміністративних одиниць з чітко визначеними функціями управління. Від часу заснування еялету в 1593 р., створення цієї адміністративної одиниці відбувається через об'єднання раніше існуючих областей “санджак” (інша назва “ліва”) Західного і Північного Причорномор'я²⁰⁹. Територіальні межі Сілістринсько-Очаківського еялету простягаються від міста Візе в Південно-Східній Фракії до ріки Дніпро (тюрк. Дніпро – “Озен”²¹⁰, цього походить османська назва провінції – Озі еялет (Ozi eyaleti) – О.С.). Санджаки мали поділ на судово-адміністративні округи – “каза”, що вміщували одну або декілька “нахія” – адміністративні райони, які об'єднували села і чіфтліки (маєтки, хутора).

В Північно-західному Причорномор'ї окрім низки адміністративних одиниць з централізованим османським управлінням існували так звані прикордонні буферні території, відокремлені згодом в фіскально-адміністративні регіони з особливими привілеями. Слабкість османів у контролюванні цих

²⁰⁹ Birken, A. Die Provinzen des Osmanischen Reiches. Wiesbaden, 1976, p. 86.; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. – К., 1998. – С. 116.

²¹⁰ Абрагамович, З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. – М., 1969. – Т. 2. – С.79.